

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ОБРАЗУ БОГОМАТЕРІ ОРАНТИ НЕПОРУШНА СТІНА З СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ У М. КИЄВІ

У статті розглядаються джерела виникнення образу Богоматері Оранти; історія формування образу та релігійних уявлень, пов'язаних з ним у Візантії; висувається версія відносно появи саме такого образу на вівтарній стіні храму Софії Київської.

Ключові слова: храм Софії Київської, Оранта, Київ, Константинополь, історія, релігія, традиції.

Одна з видатних споруд Києва – собор Софії XI ст. Храм Софії Київської будували за подібністю однойменного Константинопольського храму (зараз знаходиться у Туреччині, в м. Стамбул). Тобто Константинопольську Софію можна розглядати як прототип Київської. При порівнянні двох однойменних православних соборів можна побачити кардинальні зміни в архітектурних формах: Київська Софія зовсім інша за загальним рішенням об'ємів. Учені вбачають в цьому певні причини [1, 67]. Також відносно прототипу були змінені і священні зображення на стінах собору. Причини цього не описані, хоча собор вивчається дослідниками вже півтора сторіччя.

Дослідження Софії Київської розпочалося з середини XIX ст. після того, як при черговому ремонті був відкритий раніше невідомий фресковий розпис. Далі храм вивчався окремими ученими – дослідниками давньоруського мистецтва. Упродовж XX ст. були проведені вишукувальні роботи рядом науково-дослідницьких майстерень, інститутів, науковими співробітниками заповідників. Було видано безліч публікацій про собор Софії Київської [1, 8-9]. Мета даного дослідження – розгляд образу Богоматері Оранти з апсиди Софії Київської у сукупності з легендами та якостями, якими наділяють її у православній релігії, виявлення історичного місця та подій, за яких виникла назва образу Оранти Непорушна Стіна. Все це надало можливість з великою ймовірністю визначити візантійський прототип київського образу Богоматері Оранти з Софійського собору і висунути версію щодо причин появи саме його на стіні собору Софії.

Релігія, як сфера духовної діяльності людини, має свої особливості. Вона формується у певний проміжок часу після свого виникнення, а потім консервується і може залишатися незмінною тисячоліттями, завдяки чому до майбутніх поколінь доходить інформація про минуле. Усі зміни у цей період її існування протікають, зустрічаючи неймовірний опір адептів, що приводить до розколів та утворення нових напрямків.



1. Богоматір Оранта Непорушна Стіна з собору Софії Київської, Україна, м. Київ

Православ'я на території України з'явилося ще за часів Київської Русі і було принесене сюди з Візантії. На момент зведення Київської Софії в XI ст. система розписів храму у Візантії вже склалася (у другій половині IX ст.) [2] і разом з передачею релігії повинна була прийти у Київську Русь незмінною. Зміни в інтер'єрі державного собору Софії у Києві відбулися або з якихось сторонніх причин, або прототипом розписів слугував інший храм, а не Софія Константинопольська. Саме з порівняння двох мозаїчних зображень Богоматері з Софії Київської та Софії Константинопольської і розпочалося дане дослідження.

Образ Богоматері відіграє важливу символічну роль у системі священних зображень. Воно розташовується у вівтарній частині собору. У Константинопольській Софії Богоматір має один вигляд – на троні з маленьким Ісусом на руках (рис. 2) [3], у Київській Софії зображення було замінено на зовсім інше – з піднятими вгору молитві руками (рис. 1) [4]. Константинопольський образ більш м'який, життєвий, з живописно-реалістичними деталями пуфиків та драпіровок. Це, перш за все, жінка, мати з маленькою дитиною на руках. Київська Богоматір зі схематичною розробкою одягу, без зайвих деталей монументальна, символічна, навіть дещо сувора. Це



2. Богоматір з собору Софії Константинопольської,
Туреччина, м. Стамбул

один із основних типів іконографічних зображень Богоматері, який називається Оранта (від лат. *orans* – та, що молиться) [5].

Богоматір Оранта на вівтарній стіні Київської Софії має величезні розміри – 5,45 м [2]. Це особливо помітно у порівнянні з простором собору: коли відвідувач потрапляє у храм, його перший погляд притягує зображення Богоматері на постійно сяючому золотому фоні (золота смальта фону розташована під різними кутами, тому фон постійно виблискує незалежно від характеру природного освітлення). Розташування образу Богоматері має релігійне значення у поєднанні землі у подобі тих, хто молиться у храмі, та неба в образі Спаса Вседержителя в головній бані Софійського собору [2]. Але у порівнянні з силою впливу Оранти всі інші релігійні та світські сюжети здаються меншими і не такими значимими. Покидаючи собор, відвідувач ще довго буде бачити перед очима Богоматір Оранту, оточену у будь-яку погоду при будь-якому освітленні золотим сяйвом.

Про зображення Богоматері Оранти з Київської Софії існує легенда: його називають Непорушна Стіна і воно здатне протистояти руйнації споруди. Вважають, що цю назву київська Богоматір отримала від того, що вона збереглася на противагу складній долі собору Київської Софії, який за свою історію не раз був поруйнований [2; 6; 7]. За легендою,

Непорушна Стіна оберігає Київ від руйнувань, і місто стоїть доти, доки існує Оранта у вівтарі Київської Софії [2; 7]. Також часто вважають, що назва походить від молитви –Акафісту до Богородиці, у якому вона названа «Непорушною Стіною» [2; 6; 8; 9]. І лише деякі джерела вказують на дійсне походження цієї назви і якостей Оранти саме з малоазійського регіону [2; 9; 10].

Зображення фігури людини з піднятими у молитві руками відоме у мистецтві Єгипту та Месопотамії, зустрічається в античному мистецтві. Перші християнські зображення такого типу знаходяться у розписах римських катакомб, де є як жіночі, так і чоловічі фігури. У мистецтві раннього християнства та Візантії відбувалося поступове формування образу Богоматері у вигляді Оранти, що символізувала Церкву. Велику роль у формуванні традицій шанування Богоматері відіграла Влахернська церква в Константинополі: розташування образу в консі апсиди храму дало початок такій традиції у більш пізні часи; саме звідти внаслідок надзвичайних подій з'явилася назва Оранти «Непорушна Стіна» [9].

Влахернська церква отримала назву від району Константинополя, в якому вона розташовувалася. Влахерни – північно-західне передмістя, що знаходилося у південній частині бухти Золотий Ріг. Ще за античних часів ця територія була відома своїми цілющими джерелами. На початку V ст. частина району увійшла до міських стін. У середині V ст. на місці одного з найбільш шанованих джерел імператрицею Пульхерією була збудована церква. За описом це була трьохнефна базиліка, скоріш за все без бані, яка з храмом-релікварієм та священним басейном утворювала комплекс споруд. Також до комплексу увійшли терми, збудовані пізніше [11].

Храм був присвячений Богородиці, тому у ньому зберігалися її особисті речі-реліквії: покривало-омофор та одяг-риза, привезені з Палестини у кінці V ст., інші святині [11]. Також у церкві було багато різноманітних зображень Богоматері, серед яких сформувалися чотири основних типи. Один з типів – Оранта – зображення Богоматері у повний зріст, що знаходилося у консі апсиди храму-релікварію [12]. Згадка про неї пов'язана з чудом, яке побачив святий Андрій Юродивий: вставши коло вівтаря, Оранта зняла з себе омофор і накрила їм людей у храмі [12]. Назва Непорушна Стіна пов'язана з іншою дивовижною подією. Під час землетрусу церква зруйнувалася, але вистояла вівтарна стіна із зображенням Богоматері Оранти з піднятими у молитві руками [9]. Населення Константинополя звернуло увагу на таке вибіркоче руйнування споруди, але включення цієї події в комплекс релігійних уявлень відбулося пізніше.

На початку VII ст. (626 р.) Константинополь одночасно намагалися захопити авари з Балкан



3. Влахернська церква (1867 р.), Туреччина, м. Стамбул

та перси зі Сходу. На той час Влахернська церква знаходилася в оточенні міських стін. Імператор та патріарх обійшли їх, звертаючись з молитвою до Богоматері. Напад авар на район Влахерни був вдало відбитий, внаслідок чого зросло значення церкви та її святинь. Богоматері надали роль покровительки Константинополя та всієї Візантії [11]. Відносно зображення Богоматері Оранти склалося уявлення, що вона є охоронницею стін. Саме у той час у молитву-Акафіст були внесені слова, де Оранта називалася Непорушною Стіною [9]. Зображення Богоматері Оранти з апсиди храму, яке творило дива, зникло, скоріш за все, у VIII ст. – періоді боротьби з іконами, і було замінено, як і інші сюжетні зображення, на рослинні та архітектурні мотиви [11]. Але пам'ять про важливі релігійні події залишилася. У часи розквіту Візантії Влахернська церква була другим по значенню храмом після Софії Константинопольської. Храм був одним із головним пунктів константинопольської стаціонарної системи богослужінь, святкові процесії проходили повз церкви, в ній ховалися вельможні особи від репресій [11; 13].

З XI ст. розпочався поступовий занепад Влахернської церкви. У 1069 р. споруда згоріла разом з імператорським палацом. Незабаром після пожежі храм був відновлений, але вже у XIII ст. Константинополь підкорили хрестоносці і у церкві розмістилася община каноніків. Згодом храм знову повернувся до православних. Його викупили і прийняли під свою юрисдикцію Константинопольські патріархи, які у той час проживали у вигнанні в Нікеї. У XIV ст. Влахернську церкву розграбували пірати та вбили декілька священників. У XV ст. (29

лютого 1434 р.) на дерев'яному даху споруди виникла пожежа, яка майже повністю знищила будівлю. Після цього вона більше не відновлювалася, а всі її святині були втрачені. Руїни зберігалися до XIX ст.; як святиня продовжувало функціонувати джерело, яке серед православного населення користувалося великою пошаною. Вода з нього протікала під міською стіною і впадала у море. З XVII ст. є свідчення, що у день потоплення ворожого флоту вода в море, куди впадало джерело, ставала кровавою і деякий час зберігала свій колір. На святому місці періодично відбувалися хресні ходи. Священне джерело оберігала приставлена до нього руська полонянка [13]. У XIX ст. (1867 р.) землю викупила грецька гільдія кушнірів і збудувала над святиною невеличку церкву, третю за рахунком на тому місці (рис. 3) [14], що збереглася до сучасності і знаходиться у володінні Константинопольського Патріархату. У XX ст. (1964 р.) нову Влахернську церкву прикрасили фресками на сюжети, пов'язані з її історією [11]. У будівлі справа від іконостасу знаходиться купель чудотворного джерела і мармуровий фонтан для збору святої води у дворі [14].

Початок розповсюдження візантійського православ'я на території Київської Русі відноситься до IX ст. Будівництво головного державного храму – собору Софії Київської за прикладом Константинополя розпочалося у період злету державності – у першій половині XI ст. [1, 40]. У цей час Русь вже отримала у спадок від Візантії комплекс релігійних уявлень, що стосуввався також і релігійного досвіду, накопиченого у Влахернській церкві. Якщо спиратися на дату будівництва Софії Київської (будівництво собору відносять до 1037-



4. Богоматір Оранта з іконостасу Влахернської церкви, Туреччина, м. Стамбул

1044 рр. [1, 40]), то у цей час первісна Влахернська церква ще існувала. Вона згоріла лише у 1069 р. [11], тобто через 25 років після закінчення будівництва собору Софії у Києві. Саме звідти і міг прийти на Русь дивовижний образ Богоматері Оранти Непорушна Стіна. І про це говорить багато фактів.

У мусульманській Туреччині досі збереглася православна релігія. Влахернська церква не існувала декілька сторіч і образи Богоматері з неї втрачені. Але релігійні традиції не змінюються упродовж значного періоду, тому можна припустити, що сучасну Влахернську Оранту з іконостасу однойменної церкви змалювали з певною подібністю до історичних зображень (рис. 4) [15]. Її схожість з Богоматір'ю Орантою з Софійського собору у м. Києві вражає.

Підтверджує популярність на Русі релігійного досвіду, набутого у Влахернській церкві, свято Покрова Богородиці, встановлене у XII ст. на честь дива, яке побачив святий Андрій Юродивий у Константинополі [12]. Ділянка, на якій розмістили собор Софії Київської, колись знаходилася за укріпленнями давнього Києва. На цьому місці перемогли військо печенігів, і лише після того вирішили збудувати храм за подобою Софії

Константинопольської [1, 50]. Знаючи властивості Влахернської Оранти, в апсиді вівтарної стіни Софії Київської могли цілеспрямовано зобразити саме її для того, щоби вона оберігала Київ та його укріплення. До того ж київська Богоматір Оранта також має назву Непорушна Стіна і її наділяють відповідними властивостями у православній релігії. Легенду про незруйнованість образу приписують собору Софії та Києву, хоча вона не має до цього храму та міста ніякого відношення.

Таким чином, ймовірно у консі апсиди собору Софії Київської зображений іконографічний тип Влахернської Богоматері Оранти Непорушна Стіна. Це лише версія, але вона підтверджується деякими фактами.

Посилання

1. Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – К.: «Будівельник», 1982. – 160 с.

2. Пелевин Ю.А. Богоматерь Оранта Стена Нерушимая. Мозаика Софийского собора в Киеве. 1040-е гг. [Електронний ресурс] // Антикварный интернет-магазин [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: http://www.antiqueshop.ru/book_page_48989.html?PHPSESSID=pkk626gb7jkt12138ldoed2ha7. – Назва з екрану (26.03.2012).

3. Храм Святой Софии в Стамбуле (Айя-София (Hagia Sophia) [Електронний ресурс] // Дневник: LiveInternet [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: <http://meridianrus.ru/post140507553/>. – Назва з екрану (26.03.2012).

4. Икона Божьей Матери «Нерушимая Стена». Икона Богородицы «Нерушимая Стена» [Електронний ресурс] // Пресвятая Богородица Дева Мария (Иконы Божьей Матери, Молитвы Богородице, Иконы Богородицы, Явления Божьей Матери) [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: http://www.deva-maria.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=350:icona-bozhiei-materi-nerushimaya-stena&catid=33:ikona-bogomateri&Itemid=3. – Назва з екрану (26.03.2012).

5. Оранта [Електронний ресурс] // Википедия: Свободная энциклопедия [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0>. – Назва з екрану (26.03.2012).

6. Нерушимая Стена [Електронний ресурс] // Википедия: Свободная энциклопедия [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%CD%E5%F0%F3%F8%E8%EC%E0%FF_%D1%F2%E5%ED%E0. – Назва з екрану (26.03.2012).

7. Икона Божией Матери «Нерушимая Стена» [Електронний ресурс] // Православный церковный календарь 2012. Иконы Богородицы [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: <http://calendar.gop.ru/icons/ikona-stena.html>. – Назва з екрану (26.03.2012).

8. Чудотворные иконы Пресвятой Богородицы. «Нерушимая Стена» икона Божией Матери [Електронний ресурс] // Православный сайт vidania.ru [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: http://www.vidania.ru/icony/icon_nerushimaya_stena.html. – Назва з екрану (26.03.2012).

9. Оранта [Електронний ресурс] // Яндекс словари: Все энциклопедии. Власов В.Г. Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства: В 10 т. — Спб.: Азбука-классика, 2004-2009 [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: <http://slovari.yandex.ru>. – Назва з екрану (26.03.2012).

10. Данилова М. Нерушимая Стена [Електронний ресурс] // «Православный Санкт-Петербург». – 2001. – № 5 (109), май [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: <http://www.pravpiter.ru/pspb/n109/ta010.htm>. – Назва з екрану (26.03.2012).

11. Попов И.Н. Влахерны. Памятники [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия: Влахерны [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/155035.html>. – Назва з екрану (26.03.2012).

12. Бутырский М.Н. Святыни. Иконы Божией Матери церкви Богородицы во Влахернах [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия: Влахерны [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/155035.html>. – Назва з екрану (26.03.2012).

13. Ткаченко А.А. Влахернская церковь Богородицы в богослужении Константинополя. [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия: Влахерны [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/155035.html>. – Назва з екрану (26.03.2012).

14. Пчелинцев И. Константинополь: церковь Богородицы во Влахернах [Электронный ресурс] // Персональный сайт Пчелинцева И., священника Руської духовної місії в Єрусалимі [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступа: <http://father-ingvar.livejournal.com/209879.html>. – Назва з екрану (26.03.2012).

15. Православие в Турции. Стамбул: четыре жемчужины Царьграда [Электронный ресурс] // Православие и мир: Ежедневное интернет-СМИ [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступа: <http://www.pravmir.ru/pravoslavie-v-turcii-stambul-chetyre-zhemchuzhiny-cargrada/>. – Назва з екрану (26.03.2012).

Бачинская О.В. Исследование предыстории создания образа Богоматери Оранты Нерушимая Стена из Софийского собора в г. Киеве

В статье рассматриваются источники возникновения образа Богоматери Оранты; история формирования образа и религиозных представлений, связанных с ним в Византии; выдвигается версия относительно появления именно такого образа на алтарной стене храма Софии Киевской.

Ключевые слова: храм Софии Киевской, Оранта, Киев, Константинополь, история, религия, традиции.

Bachynska O.V. Research of the previous history of creation of an image of the Mother of the God Oranta an Indestructible Wall from the St. Sofia Cathedral in Kyiv

Sources of occurrence of an image of the Mother of the God Oranta; a history of formation of an image and religious representations connected to it in Byzantium; the version concerning occurrence of such image on a wall of an altar of the St. Sofia Cathedral in Kyiv is considered in clause.

Keywords: the St. Sofia Cathedral, Oranta, Kyiv, Konstantinopol, history, religion, tradition.

26.03.2012 p.

УДК 94 (367):06.023:316.476 «1179/1246»

Martin Dimnik

THE DAUGHTERS AND SONS OF PRINCE MIKHAIL VSEVOLODOVICH OF CHERNIGOV (1179-1246)*

According to the sparse information that is available concerning the offspring of Prince Mikhail Vsevolodovich of Chernigov (1179-1246), he had two daughters and five sons. The daughters moved to Suzdalia where the elder one became a nun in Suzdal' and the younger one lived as the princess of Rostov. Of the five sons the eldest, Rostislav, deserted his father after the Tatar invasion and entered the service of the Hungarian king. The four younger sons Roman, Mstislav, Simeon, and Yuri ruled domains in the Chernigov lands as vassals of the Tatars.

Key words: Mikhail Vsevolodovich, daughters and sons of the prince, Chernigov land, Vyatichi lands, Suzdalia, Tatar invasion.

The Tatar invasion of Rus' during the middle of the thirteenth century sounded the death knell for the political fortunes of the Ol'govichi of Chernigov. Nevertheless the conquerors did not eradicate the dynasty. Having satisfied his need for vengeance against the dynasty's senior prince Mikhail Vsevolodovich for his insubordination by having him executed in 1246, Khan Baty took no punitive action against his family [1]. This consisted of two daughters and five sons. The chronicles give us varying amounts of information concerning their fate after Mikhail's execution.

While Mikhail was still alive, the two princesses moved from Chernigov and lived out their lives in Suzdalia. His eldest offspring was the daughter Feodula whom the chronicles never mention. Nevertheless, according to the «Life» (*Zhitie*) of St. Evfrosinia written in the second quarter of the sixteenth century, in 1227, at fifteen years of age, she was betrothed to a certain Prince Mina Ivanovich. Before she arrived in Suzdal' for the marriage, however, he died. Rather than return to her parents in Chernigov she entered the convent dedicated to the Deposition of the Precious Robe of the Mother of God at Blachernae (*Rizpolozhenskiy monastyr'*). There she adopted the religious name Evfrosinia. She died on 25 September 1250 and was interred in her monastery [2].

As a nun she became renowned for her piety, healing powers, and apparitions. Among these she had visions of Mary, the infant Jesus, and the Holy Cross. Moreover, it was reported that through her intervention fire from heaven prevented the Tatars from attacking her monastery. As her reputation for sanctity grew many women came to her to be instructed in the life of holiness. According to the *Zhitie* when Mikhail was in Saray being cajoled by the Tatars and by his grandson Boris of Rostov into apostatizing, Evfrosinia sent him «books» (*knigi*) which she herself had written, to help him defend the Orthodox precepts [3]. After her father's martyrdom she also advanced his cult to judge from a seventeenth-century account which reports the